

59. Weinberg, S. (1989). Newtonianism and today's physics. Pp. 5–16. In S. W. Hawking, W. Israel. Three Hundred Years of Gravitation. Cambridge: Cambridge University Press, 702 p.
60. Weltner, K. (1987). A comparison of explanations of the aerodynamic lifting force. *American Journal of Physics*. 55(1), 50–54. doi: 10.1119/1.14960.
61. Zee, A. (2023). Quantum Field Theory, as Simply as Possible. Princeton: Princeton University Press, 432 p.

Подяка / Acknowledgement

Автори вдячні Збройним силам України за захист, що надало можливість написати цю статтю / The authors are grateful to the Armed Forces of Ukraine for their protection, which made it possible to write this article.

Received 09.07.2025

Received in revised form 12.10.2025

Accepted 14.10.2025

DOI: 10.15421/272518

УДК 1:930.19 (043.5)

С. Ш. Айтов

Український державний університет науки і технологій, Україна, Дніпро

ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ВЕРСІЇ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

E-mail aytovspartak@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9049-5868

Анотація. Метою роботи є виокремлення й розкриття змісту теоретичних особливостей історично-антропологічної версії сучасної філософії історії в горизонті осмислення нею ментально-культурної площини минулого, каузальності, сутності й альтернатив розвитку історичної динаміки. **Методологія** цієї праці засновується на принципах комплементарності, структурності, діалогічності і методах філософської герменевтики, системно-структурному й міждисциплінарному. **Результати дослідження.** Історична антропологія як версія сучасної філософії історії почала утворюватися в першій третині ХХ ст. у контексті низки важливих соціально-історичних, соціально-культурних і теоретико-методологічних причин. Теоретичні особливості історично-антропологічних розвідок формувалися на розумовій підставі надбань низки розгалужень філософської й соціально-гуманітарної думки, філософської антропології, філософії історії, філософії структуралізму і постструктуралізму, теорій соціології й етнології. У ході інтелектуально-пізнавального розвитку історичної антропології як версії сучасної філософії історії утворилася засаднича для неї система понять і категорій, онтологічних (елементи проблемного поля та їх зміст), методологічних (пізнавальні методи) й аксіологічних (система цінностей і ідеалів). Сукупність властивих історично-антропологічному горизонту сучасної філософії історії теоретичних основ, понять і категорій, методів дослідження, проблемного поля, ментально-культурної площини історичних процесів, визначають його оригінальність стосовно інших парадигм філософії історії ХХ – початку ХХІ ст., лінеарних, циклічних, теорії «осьового часу» К. Ясперса. Оригінальність історично-антропологічної версії сучасної філософії історії знаходить прояв в її інноваційно-пізнавальній діяльності, яка має істотне значення для розвитку філософських і соціально-гуманітарних концепцій. Вона реалізується за такими напрямками, як проведення інтенсивного міждисциплінарного діалогу, застосування підходів багатозначної логіки й синергетики для гуманітарної площини різнорівневих історичних

процесів. Розгалужена структура історичної антропології, яка містить загальнотеоретичний, гуманітарно-психологічний і спеціально теоретичний рівні розумового ядра та інтелектуально-пізнавальну периферію, дає змогу цій версії сучасної філософії історії розуміти ментально-культурні, етико-світоглядні, естетичні аспекти історичних процесів через осмислення широкого спектра елементів психологічно-культурної каузальності й відповідних явищ минулого. Розуміння гуманітарного горизонту історії здійснюється історично-антропологічними концепціями на різних за складністю горизонтах історичного буття, індивідуальному, соціальних груп, «локальних цивілізацій», глобальному. Наявність теоретичних особливостей історичної антропології, концептуальні основи, поняття і категорії, інтелектуально-когнітивна оригінальність, інноваційна діяльність, структура визначають її зміст як версії сучасної філософсько-історичної думки та її значущість у розумовому універсуму філософського й соціально-гуманітарного пізнання.

Ключові слова: історично-антропологічні концепції, філософсько-історична думка, теоретична структура, передумови, ментально-культурна площина, інноваційна діяльність, оригінальність, міждисциплінарний діалог.

S. Sh. Aytov

Ukrainian state university of science and technologies, Ukraine, Dnipro

THEORETICAL FEATURES OF THE HISTORICAL-ANTHROPOLOGICAL VERSION OF THE MODERN PHILOSOPHY OF HISTORY

Abstract. The purpose of this article is to identify and reveal the content of the theoretical features of the historical-anthropological version of the modern philosophy of history in the horizon of its comprehension of the mental-cultural plane of the past, causality, essence and alternatives of the development of historical dynamics. The methodology of this work is based on the principles, complementarity, structurality, dialogicity and methods of philosophical hermeneutics, system-structural, and interdisciplinary. **Research results.** Historical anthropology as a version of the modern philosophy of history began to form in the first third of the twentieth century. in the context of a number of important socio-historical, socio-cultural and theoretical-methodological reasons. The theoretical features of historical-anthropological explorations were formed on the intellectual basis of the achievements of a number of branches of philosophical and social-humanitarian thought, philosophical anthropology, philosophy of history, philosophy of structuralism and post-structuralism, theoretical sociology and ethnology. In the course of the intellectual and cognitive development of historical anthropology as a version of modern philosophy of history, a fundamental system of concepts and categories was formed for it, ontological (elements of the problem field and their content), methodological (cognitive methods) and axiological (system of values and ideals). The set of theoretical foundations, concepts and categories, research methods, problem field, mental and cultural plane of historical processes inherent in the historical-anthropological horizon of modern philosophy of history, determine its originality in relation to other paradigms of the philosophy of history of the 20th – early 21st centuries, linear, cyclical, the theory of «axial time» by K. Jaspers. The originality of the historical-anthropological version of the modern philosophy of history is manifested in its innovative cognitive activity, which is of significant importance for the development of philosophical and socio-humanitarian concepts. It is implemented in such areas as conducting an intensive interdisciplinary dialogue, applying the approaches of multi-valued logic and synergetics for the humanitarian plane of different-level historical processes. The extensive structure of historical anthropology, which includes the general-theoretical, particular-theoretical and special-theoretical levels of the mental core and the intellectual-cognitive periphery, allows this version of the modern philosophy of history to understand the mental-cultural, ethical-worldview aesthetic aspects of historical processes through the comprehension of a wide range of psychological-cultural causalities and phenomena of the past. Understanding the humanitarian horizon of history is carried out by historical-anthropological concepts on different horizons of historical existence in terms of complexity, individual, social groups, «local civilizations», global. The presence of theoretical features of historical anthropology, conceptual foundations, concepts and categories, intellectual and cognitive originality, innovative activity, structure determine its content as a version of modern

philosophical-historical thought and its significance in the mental universe of philosophical and social-humanitarian cognition.

Keywords: historical-anthropological concepts, philosophical-historical thought, theoretical structure, prerequisites, mental-cultural plane, innovative activity, originality, interdisciplinary dialogue.

Вступ. Проблема виокремлення й аналізу особливостей теоретичної парадигми історично-антропологічної версії сучасної філософії історії вельми побіжно розглянута у філософських і соціогуманітарних студіях. В їх інтелектуальному просторі реалізовано вивчення окремих теоретико-дослідних питань із зазначеного рефлексивного поля. Ці досліді вельми слабо корелюють один з одним і не можуть дати релевантного наукового уявлення про змістовні концептуальні властивості історичної антропології.

Ж. Дюбі сформулював цікаві евристичні ідеї про вплив емоційності суспільства раннього Середньовіччя на його соціокультурний розвиток¹. Проблема значущості емоційної площини суспільства для соціокультурних відносин цієї історичної доби є досить традиційною для історично-антропологічних та споріднених з ними філософсько-культурних студій, зокрема праці Й. Гойзінги про ментально-культурні аспекти доби високого Середньовіччя. Однак у дослідженнях з цієї тематики не відокремлюється і не аналізується категорія психоемоційної сфери ментальності суспільств й індивідуумів минулого. Не досліджуються питання ролі цієї онтологічної категорії в теоретичній парадигмі історичної антропології як сучасної філософії історії.

П. Нора аналізує сутність «історії пам'яті» – одного з напрямів історично-антропологічної парадигми сучасної філософії історії, значущість суспільних уявлень про минуле в соціокультурних процесах європейських суспільств. Важливим для розвитку історично-антропологічних концепцій є фокусування вченого на необхідності теоретичного підходу до історичних процесів як проблеми, а не фактів, які не потребують сутнісного осмислення². Зазначена евристична ідея є однією з найважливіших для історичної антропології. Втім, методологічні особливості цієї науки, систему її наукових методів дослідник за суттю не розглядає.

М. Хейлвуд у своїх дослідженнях аналізує досить розповсюджену в історично-антропологічній версії сучасної філософії історії тему співвідношення писемного й неписемного складників народної культури Нового часу³. При цьому питання впливу писемної культури на загальний хід історичної динаміки вчений лишає за межами свого дослідження.

Р. Джонс осмислює актуальну для історично-антропологічних розвідок проблему сприймання часу суспільствами минулого. Він висуває досить перспективну для філософсько-історичних концепцій ідею кореляції інтенсивних історичних подій і їх сприймання ментальністю, на матеріалі такої надзвичайно соціально й політично насиченої доби, як Велика Французька революція⁴. Втім, Р. Джонс не формулює й не вивчає теоретичне питання про ментальну категорію сприймання простору й просторових координат та їх значення для розуміння каузальності й сутності історичних процесів.

Л. Каппелер досліджує уявлення європейської колективної свідомості Нового Часу про геокультурні реалії України⁵. Вивчення аналогічної за змістом проблематики є істотно значущим для розвідок у рефлексивному полі історично-антропологічного горизонту сучасної філософії історії. Однак вчений не осмислює її як частину загального теоретичного питання про сприймання суспільною ментальністю географічного простору та його ролі в психологічно-культурних аспектах історичних процесів.

Актуальність теми цієї праці визначається важливістю розуміння глибинних ментально-культурних засад соціально-економічних і соціально-культурних процесів

¹ Дюбі Ж. Доба Соборів. Мистецтво та суспільство 980–1420 років. Київ: Юніверс, 2003. С. 14.

² Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2014. С. 191.

³ Nailwood M. Rethinking Literacy in Rural England, 1550–1700. *Past & Present*. 2023. Vol 260. № 1. P. 40–41.

⁴ Jones R. Time Warps During the French Revolution. *Past & Present*. 2022. Vol. 254. № 1. P. 90–91.

⁵ Каппелер Л. Від країни козаків до країни селян. Львів: Літопис, 2022. С. 9–10.

сьогодення. Воно може бути досягнуте завдяки застосуванню концепцій історично-антропологічної площини філософсько-історичної думки. При цьому варто зазначити, що дослідження в цьому рефлексивному полі є мало поширеними у філософсько-історичних і соціально-гуманітарних розвідках. Актуальність аналізу теоретичних особливостей історично-антропологічної версії сучасної філософії історії розкривається в онтологічному, гносеологічному, аксіологічному аспектах. Онтологічний аспект полягає у вивченні проблематики ментально-культурного виміру каузальності і сутності історичної динаміки. Гносеологічний аспект реалізується в аналізі методів пізнання історичною антропологією як сучасною філософією історії методів дослідження психологічно-культурної площини історичних процесів. Аксіологічний аспект проявляється в осмисленні формування історично-антропологічною версією сучасної філософії історії когнітивно-ціннісного ідеалу буття людини минулого як основного об'єкта студій зазначеної сфери філософської думки.

Відповідно до вивчення зазначеного кола наукових питань метою праці є виокремлення й розкриття змісту теоретичних особливостей історично-антропологічної версії сучасної філософії історії в горизонті осмислення нею ментально-культурної площини минулого, каузальності, сутності й альтернатив розвитку історичної динаміки.

Методи дослідження. Методологія роботи заснована на принципах, комплементарності, структурності, діалогічності й ґрунтується на фактологічному, концептуальному й критичному матеріалі, який міститься у працях сучасних вітчизняних та іноземних фахівців з філософії історії та історичної антропології. Аналіз теоретичних особливостей історичної антропології як сучасної філософії історії здійснено на основі низки дослідницьких методів. До них належать, зокрема, методи: філософської герменевтики, системно-структурний, міждисциплінарний. Застосування у статті наведених вище наукових методів спрямовано на реалізацію теоретичних завдань, важливих для досягнення мети роботи.

Залучення принципу комплементарності та методу філософської герменевтики є значущим для аналізу співвідношення концептуальних підходів історично-антропологічних студій та інших версій сучасної філософії історії задля з'ясування їх відмінностей.

Реалізація у праці системного принципу й системно-структурного методу має на меті осягнення системи понять, категорій і методів, структури історично-антропологічної парадигми сучасної філософії історії.

Застосування принципу діалогічності й міждисциплінарного методу є важливим задля з'ясування міждисциплінарних зв'язків історично-антропологічної версії сучасної філософії історії та концепцій філософських і соціально-гуманітарних дисциплін.

Результати дослідження. Історична антропологія як версія сучасної філософії історії осмислює широкий спектр проявів ментально-культурного горизонту історичної динаміки, світоглядних та морально-етичних цінностей розвитку суспільств й особистостей минулого, норм і настанов індивідуальної та суспільно значущої поведінки як мотивуючих та сенсоутворювальних чинників історичних процесів.

Виникнення історичної антропології як гуманітарного виміру філософсько-історичної думки має об'єктивний характер, який розкривається в онтологічному, гносеологічному та аксіологічному аспектах.

Онтологічний аспект значною мірою визначається процесами хаотизації свідомості, соціальної масовізації та зростання значущості наукового знання у європейських суспільствах ХХ ст. По-перше, хаотизація свідомості соціумів стала наслідком Першої світової війни, причини та історичний зміст якої виявилися мало зрозумілими як для широких верств населення, так і для значної частини еліт.

По-друге, соціальна масовізація стала результатом бурхливого розвитку промисловості першої третини минулого століття, що призвело до виходу на суспільно-політичну арену великої кількості людей з середнім рівнем освіти. Наслідком цього соціально-історичного феномену стала актуалізація дослідження проблем масової ментальності, особливо її ірраціональної частини. Ця проблематика є однією з основних в історично-антропологічних розвідках.

По третє, розвій науково-технічного прогресу та процеси індустріалізації сприяли вельми значному поширенню питання про роль у них як окремої людини, так і цілих суспільних верств. Релевантний аналіз генези, сутності та можливих перспектив зазначених масштабних соціально-психологічних процесів реалізує історична антропологія як версія сучасної філософії історії, яка осмислює ментально-культурний горизонт динаміки суспільства в різні епохи.

До *гносеологічного аспекту* належить вплив на формування історично-антропологічних підходів наукової революції початку – першої третини ХХ ст. Він втілюється в аналізі у філософсько-історичних розвідках індивідуальних та соціокультурних чинників як минулих епох, так і сучасності. Наукова революція орієнтувала студії історично-антропологічної версії філософії історії на відхід від ідеї жорсткої підлеглості історичних процесів закономірностям, переважно економічним, а отже сприяла вивченню ймовірнісних, психологічно-культурних чинників минулого. Постнекласична наукова революція другої половини ХХ ст. виявилася інтелектуальною основою утворення історичної антропології як окремої наукової дисципліни у 1970-х – 1980-х рр.

Аксіологічні аспекти утворення історичної антропології корелюють з процесами формування ціннісного виміру суспільного розвитку початку – першої третини ХХ ст. Катастрофічні події Першої світової війни та глобальної економічної кризи, яка почалась невдовзі, об'єктивно сприяли формуванню та поширенню у світоглядному просторі цієї доби ідей цінності та унікальності людської особистості.

Ідеал історичної антропології як науки, яка поставила у фокус своїх досліджень вивчення «людини в часі», відповідає ідейно-ціннісному запиту зазначеної епохи й соціально-політичних процесів минулого століття. Формування в історично-антропологічних дослідках ідей толерантного ставлення до різних культур минулого, плюралізму в методологіях аналізу ментально-культурних чинників історичних процесів засновується на постнекласичній науковій революції, яка генерувала відповідні теоретичні підходи. Інтеграція онтологічного, гносеологічного та аксіологічного аспектів зумовила виникнення історичної антропології як версії сучасної філософії історії й визначила вектори її подальшого розвитку.

Формування і розвиток концепцій історично-антропологічного горизонту сучасної філософії історії засновуються на *теоретичних надбаннях філософських і соціально-гуманітарних дисциплін*, філософської антропології, філософії історії, філософії структуралізму і постструктуралізму, теоретичних соціології й етнології. *Філософська антропологія* репрезентована студіями з «філософії життя» (В. Дільтей) і неокантіанства (Г. Ріккерт, Г. Зіммель). Важливими для генерування теоретичних підходів історичної антропології є ідеї методологічної оригінальності й окремішності соціально-гуманітарних наук, «наук про дух»; активності суб'єкта історичних процесів (людини і соціуму). На думку В. Дільтея, вивчення людини минулого в цілісності її психологічних і поведінкових проявів є основним предметом історичних студій⁶. Таке теоретичне положення є одним з основних концептів історично-антропологічних студій.

Серед філософсько-історичних теорій, актуальних для розвитку історичної антропології як версії сучасної філософії історії, варто зазначити розвідки Б. Кроче, Р. Дж. Коллінгвуда, К. Поппера. Суттєво значущими є концепти реконструкції минулого як ефективного методу пізнання, активності історика у когнітивних процесах, наукової критики закономірного характеру історичної динаміки.

Відповідно до теоретичних поглядів Б. Кроче, філософсько-історичні розвідки мають засновуватися на матеріалах і наукових надбаннях історичних студій⁷. Цей концепт є важливим для історично-антропологічних розвідок в аспекті поєднання філософських й історичних підходів до розуміння минулого. Як вважає Р. Дж. Коллінгвуд,

⁶ Дільтей В. Введение в науки о духе. Собр. соч. в шести томах. Т. 1. Москва: Три квадрата, 2001. С. 274.

⁷ Кроче Б. Против универсальной истории и ложные универсалии. Похвала индивидуальности / Б. Кроче. Антология сочинений по философии. Санкт-Петербург: Пневма, 1999. С. 195.

основним об'єктом історії є дослідження дій людей інших епох⁸. Такий підхід став одним з головних у методологічній системі історичної антропології як сучасної філософії історії. На думку К. Поппера, історичні процеси неможливо науково передбачити через велику складність історичних процесів⁹. Цей концепт є одним із засадничих у методології історично-антропологічних студій через розуміння слабкої прогнозованості змін у ментально-культурному горизонті історичних процесів.

У системі *філософських концепцій структуралізму й постструктуралізму* можна виокремити теоретичні підходи К. Леві-Стросса, Р. Барта, М. Фуко. Значний вплив на становлення історично-антропологічної версії сучасної філософії історії здійснили такі евристичні ідеї, як аналіз структур суспільної ментальності, соціокультурних контекстів літературних й історичних творів, психологічно-культурних основ політичних інститутів.

Міркування К. Леві-Стросса щодо аналізу підсвідомих структур психології суспільств додержавного рівня розвитку¹⁰, осмислення міфологічного горизонту соціокультурних відносин суттєво вплинули на формування концепцій «історії ментальностей», особливо у сфері дослідів народної культури та народних релігійних уявлень середньовічного суспільства. Теоретичні підходи М. Фуко до аналізу точок розриву відносно стабільних періодів історичної динаміки¹¹ виявляються суттєво значущими для історично-антропологічних студій. Останні вивчають флуактивну й мінливу площину минулого, його ментальні й психоемоційні явища і процеси.

У складі *соціально-гуманітарних наук*, які відіграли важливу роль у формуванні інтелектуально-пізнавальних підходів історично-антропологічних студій, можна зазначити соціологічні (Е. Дюркгейм, М. Вебер) й етнологічні (Л. Леві-Брюль) концепції. Істотно значущими для генерування теоретичних особливостей історичної антропології виступають концепти колективної психіки як важливого чинника суспільного розвитку, визначного впливу морально-етичних і релігійних цінностей на розвій соціально-економічних відносин, висування поняття ментальності і її ролі у формуванні суспільних уявлень про світ.

Сутнісно важливим для розвитку концепцій історико-антропологічної версії сучасної філософії історії є евристичний досвід аналізу Е. Дюркгеймом колективної суспільної свідомості. Засадниче значення для формування теоретичних підходів історичної антропології до аналізу каузальності соціокультурної динаміки має визнання М. Вебером соціально-економічної впливовості масових вірувань суспільства у магічні та релігійні сили¹². Поняття ментальності як психологічної сфери соціуму, яке висунув і дослідив Л. Леві-Брюль, є однією з головних категорій історично-антропологічних концепцій.

Оригінальність історичної антропології як версії сучасної філософсько-історичної думки розкривається в її порівнянні з іншими філософсько-історичними концепціями. До них належать, зокрема, марксизм та неомарксизм, «циклічні» теорії, концепція «культурно-історичних типів» О. Шпенглера й теорія «локальних цивілізацій», теорія «осьового часу» К. Ясперса.

Кожна із зазначених концепцій має власну пізнавально-ціннісну орієнтацію. Так, для марксизму та неомарксизму (теорії Е. Валерстайна) характерним є розуміння пріоритетного значення соціоекономічного горизонту історичної динаміки. Теорія «культурно-історичних типів» фокусується на осмисленні культурних особливостей цивілізацій, які є проявом розвитку характерного для кожного з них геокультурного прафеномену. Цивілізаційна теорія головним чином має на меті аналіз геокультурного (філософсько-історичні студії А. Дж. Тойнбі) та георелігійного (філософсько-політичні й філософсько-історичні розвідки С. Гантінгтона) горизонтів історичної динаміки.

⁸ Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. Київ: Основи, 1996. С. 18.

⁹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. У 2 т. Т. 1. Київ: Основа, 1994. С. 15.

¹⁰ Леві-Стросс К. Структурная антропология. Москва: Наука, 1985. С. 31–32.

¹¹ Фуко М. Археологія знання. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 9–10.

¹² Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основа, 1994. С. 29.

Концепція К. Ясперса постулює існування визначних для розвитку людства періодів («осового часу»), проте не пояснює причин і алгоритмів їх утворення й функціонування.

На відміну від зазначених концепцій історична антропологія як версія сучасної філософії історії осмислює широкий спектр проявів ментально-культурного горизонту історичної динаміки у всьому розмаїтті його проявів. Психологічно-культурній сфері суспільства властива суттєва самостійність. Вона істотно впливає майже на всі аспекти суспільної та економіко-політичної динаміки. Зазначені теоретичні особливості зумовлюють оригінальність підходів історично-антропологічної версії філософії історії стосовно інших теоретичних платформ останньої і їх значущість для розуміння каузальності і сутності історичних процесів.

Зміст і концептуальні риси історичної антропології розкриваються в сукупності її основних теоретичних вимірів, онтологічному, гносеологічному та аксіологічному. Онтологічний вимір втілюється в аспектах історичного буття, які аналізують історично-антропологічні студії. Суттєво важливими для її розвідок є ментально-культурні площини таких горизонтів минулого, як економічний, соціокультурний, демографічний, політичний, науково-технічний тощо.

Гносеологічний вимір історично-антропологічних студій розкривається в системі їх наукових методів. Концепції історичної антропології засновуються на методах загальнонаукових, філософсько-історичних та метатеоретичних. До першої групи належать методи: наукового опису, узагальнення, класифікації, інтерпретації, пояснення, ідеалізації, теоретичний, наукового передбачення. Серед філософсько-історичних методів історичної антропології як сучасної філософії історії виокремлюються: генетичний, історичний, герменевтичний, семіотичний, реконструкції та міждисциплінарний.

У складі метатеоретичних методів історичної антропології варто зазначити метод філософського осмислення сутності, особливостей і потенціалу теоретичних підходів цієї науки. Він реалізується у працях Ж. Дюбі, А. Гуревича із залучення міждисциплінарного методу у вивченні гуманітарного горизонту історичних процесів; в осмисленні М. Блоком та Л. Февром реалізації герменевтичного методу в дослідженнях соціогуманітарної сфери минулого.

До метатеоретичних належить також метод оцінювання практичної значущості студій історичної антропології. Він застосований у дослідженні Ж. Пюїмежа про вплив ментальних стереотипів та соціокультурних настанов на формування ідеології шовінізму у французькому суспільстві; студіях наукового напрямку «історії жінок», які виступають одним з теоретичних елементів розвідок проблем сучасного фемінізму.

Аксіологічний вимір історичної антропології як версії сучасної філософії історії реалізується в сукупності чинників, які формують значущі цінності її дослідів і концепцій. До них належать: історичний антропоцентризм, психологічно-культурний плюралізм, демократичність. Історичний антропоцентризм полягає в розумінні історично-антропологічними студіями людини в контексті певної доби як суб'єкта минулого, який може суттєво впливати на перебіг подій. Один із засновників історичної антропології, М. Блок, зазначав, що основним предметом історії є вивчення людини в історичному часі¹³.

Поняттєвий апарат історичної антропології включає категорії онтологічні (психологічні й соціокультурні), гносеологічні й аксіологічні. Психологічний складник онтологічних категорій історичної антропології містить: ментальність, сприймання простору і часу, бачення світу. До її соціокультурного складника належать: суспільно значуща поведінка, повсякденне життя, габітус. До гносеологічних категорій належать: реконструкція, історичне пояснення, інтелектуальна інтуїція, мікроісторичний аналіз, міждисциплінарний діалог.

Серед аксіологічних категорій варто зазначити: історичний антропоцентризм, психологічно-культурний плюралізм, демократичність. Історичний антропоцентризм полягає в розумінні історично-антропологічними студіями людини в контексті певної епохи минулого як основного об'єкта дослідження. Психологічно-культурний плюра-

¹³ Блок М. Апологія історії. Київ: Laurus, 2018. С. 64.

лізм реалізується у визнанні історичною антропологією самоцінності й однакової значущості ментальності і соціокультурних особливостей людей та суспільств різних історичних епох. Демократичність втілена студіями психології і соціокультурних рис переважно соціальних груп невисокого й маргінального суспільного статусу, а не еліти.

Структура історичної антропології як версії сучасної філософії історії складається з теоретико-методологічного ядра і периферії. Ядро включає три сутнісні рівні: загальнотеоретичний, гуманітарно-психологічний та спеціально теоретичний.

Загальнотеоретичний рівень містить методологічні підходи засновників історично-антропологічних концепцій, М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя. Він має сенс утворення концептуальних ідей, які є засадничими для теоретичної основи історично-антропологічної версії сучасної філософії історії. До них належать ідеї: пріоритету осмислення ментально-культурної площини історичної динаміки («предмет історії – людина в часі»), аналізу і реконструкції колективної ментальності суспільств минулого, вивчення психологічно-культурного виміру глобальних історичних процесів. М. Блок вказував на важливість тотальності (колективної ментальності) в історичних процесах середньовічної Західної і Центральної Європи¹⁴. Ф. Бродель відзначав необхідність залучення аналізу численних аспектів повсякденного життя людини і суспільства для розуміння історичних процесів¹⁵.

Гуманітарно-психологічний рівень включає елементи історично-антропологічних студій, такі як «історія ментальностей» (Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі, Е. Леруа Ладюрі, М. Вовель); «мікроісторія» (К. Гінзбург, Дж. Леві, Ю. Шлюпбом). Ж. Дюбі вказує на важливість психологічно-культурної сфери минулого: ментальність, емоційність і настанови поведінки для формування цивілізації середньовічного Заходу. Мікроісторичні розвідки осмислюють феномени ментально-культурного горизонту минулого через аналіз історичного буття невеликих спільнот та окремих родин та індивідуумів.

Спеціально теоретичний рівень складається з напрямів історичної антропології, які утворилися внаслідок процесів її когнітивної диференціації¹⁶. Вони досліджують окремі елементи психологічно-культурної сфери минулого. До них належать, зокрема, «історія жінок» (розвідки гендерно-культурної площини історії); «нова культурна історія» (осмислення гуманітарного горизонту культурних процесів); «історія повсякденного життя» (аналіз ментальних і соціокультурних структур повсякденності, які впливають на історичні процеси); «персональна історія» (дослідження життєвого шляху пересічних індивідуумів та відображення в їх особистісному досвіді великих історичних подій) та ін.

Теоретико-пізнавальна периферія історично-антропологічної версії сучасної філософії історії розуміється як сукупність концептуальних підходів до аналізу ментально-культурної площини минулого, які утворилися у студіях з філософських і соціально-гуманітарних дисциплін, а саме: філософії культури, філології і семіотики, психоісторії.

Досить складна і розгалужена структура історичної антропології як сучасної філософії історії дозволяє їй ефективно досліджувати проблеми каузальності, сутності й перспектив історичної динаміки та спектр явищ соціокультурного розвитку, вести широкий міждисциплінарний діалог з концепціями філософських та соціально-гуманітарних дисциплін, вдосконалювати «інтелектуальний інструментарій» розуміння причинності і змісту історичних процесів.

Історична антропологія як версія сучасної філософії історії містить значну *сферу теоретично-інноваційної діяльності*, важливої для дослідження причин, змісту і спрямованості історичної динаміки. Важливим елементом інноваційної сфери історично-антропологічних концепцій виступає аналіз не характерного для філософсько-історичних

¹⁴ Блок М. Феодальне суспільство. Київ: Всесвіт, 2002. С. 17.

¹⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. У 3 т. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основа, 1995. С. 11.

¹⁶ Айтов С. Ш. Сучасна філософія історії: історично-антропологічний горизонт. Дніпро: LIRA, 2018. С. 181.

пошуків проблемного поля, ментально-культурного горизонту минулого та його впливу на історичні процеси. До цієї проблематики належать: евристичні надбання теорії «сміхової культури» як значущого елементу суспільно-культурної реальності часів Високого Середньовіччя та Ренесансу; студії стереотипів та стилів мислення суспільств минулого як суттєвих компонентів каузальності їх динаміки, репрезентовані працями учасників «школи Анналів»; осмислення гендерної площини історії, яке відбулося в «історії жінок»; дослідження утворення суспільствами середньовічної Європи уявлень про час і простір, що містяться у працях А. Гуревича та ін.

Значущим елементом інноваційної діяльності історичної антропології як версії сучасної філософії історії є широке та інтенсивне застосування нею міждисциплінарного діалогу з теоретичними надбаннями переважно соціально-гуманітарних і філософських наук. Евристично плідними є взаємодії історично-антропологічних концепцій з інтелектуально-пізнавальними підходами природничих наук (фізична географія, кліматологія, «антропогеографія»); соціальних наук (етнологія, соціологія, соціальна психологія); гуманітарних наук (психологія особистості, мистецтвознавство); історичних наук (теоретична історія, всесвітня історія, «глобальна історія»); наук про культуру (культурологія, філологія); філософських наук (філософія культури, соціальна філософія, філософія науки).

З наведеним вище елементом пов'язаний такий складник інноваційної діяльності антропологічної площини сучасної філософії історії, як її координаційна роль у розвитку концепцій соціогуманітаристики. Історична антропологія через зміст свого проблемного поля, ментально-культурного горизонту минулого має значення підвалин онтологічного (каузальність, зміст та перспективи соціокультурної динаміки), гносеологічного (міждисциплінарні взаємодії) та аксіологічного (ідеал цінності людського існування та принцип рівноцінності культур різних народів та часів) складників сучасних соціогуманітарних і філософських студій. Важливим елементом інноваційної діяльності історичної антропології як версії сучасної філософсько-історичної думки є зумовлене осмисленням мотивацій та сутнісних рис психологічно-культурної площини минулого звернення до розуміння сутності сучасних суспільно-культурних і політичних процесів і до спроб прогнозування розвитку суспільств та макрорегіонів («локальних цивілізацій») у майбутньому.

Теоретична динаміка історичної антропології сприяє створенню *перспективних напрямів* аналізу філософсько-історичними студіями ментально-культурного горизонту історичної динаміки. Серед них можна виокремити: застосування в історично-антропологічних концепціях підходів синергетики та характерної для останньої багатозначної логіки. Вельми значущим може бути залучення теоретичного підходу, властивого синергетиці, згідно з яким історичні й соціокультурні процеси є нелінійними і містять багато можливих альтернатив у своєму розвитку, одна з яких знаходить прояв у точці бифуркації системної динаміки.

Із застосуванням цього евристичного підходу корелює реалізація в історично-антропологічних концепціях багатозначної логіки, що має інтелектуальною передумовою велику складність об'єктів історичної антропології, ментально-культурної площини минулого. Соціально-гуманітарні феномени мають власні ступені свободи, зокрема стосовно економічно-політичних процесів. Ця обставина природно зумовлює потребу історично-антропологічних студій у застосуванні багатозначної логіки.

Висновки. Історична антропологія як парадигма сучасної філософії історії почала формуватися в першій третині XX ст. під впливом низки об'єктивних соціально-історичних, соціально-культурних і теоретико-методологічних передумов. Теоретичні особливості історично-антропологічних концепцій формувалися на інтелектуальному підґрунті надбань низки напрямів філософської й соціально-гуманітарної думки, філософської антропології, філософії історії, філософії структуралізму і постструктуралізму, теоретичних соціології й етнології.

Внаслідок наукової динаміки історичної антропології як сучасної філософії історії сформувалася засаднича для неї система понять і категорій: онтологічних (елементи

проблемного поля та їх зміст), методологічних (дослідні методи) і аксіологічних (система цінностей і ідеалів).

Сукупність властивих парадигмі історичної антропології як сучасної філософії історії теоретичних основ, понять і категорій, методів дослідження, проблемного поля – ментально-культурного горизонту історичної динаміки визначають її оригінальність стосовно інших концепцій філософії історії XX – початку XXI ст.: лінейних, циклічних, теорії «осьового часу» К. Ясперса.

Оригінальність історично-антропологічної парадигми філософії історії проявляється в її інноваційній евристичній діяльності, яка має суттєву значущість для розвитку філософської і соціально-гуманітарної думки. Вона відбувається за такими напрямками, як інтенсивний розвиток міждисциплінарного діалогу, залучення надбань багатозначної логіки і синергетики для аналізу гуманітарної площини багатоаспектних історичних процесів.

Розгалужена структура історичної антропології, яка включає загальнотеоретичний, гуманітарно-психологічний і спеціально теоретичний рівні когнітивного ядра та інтелектуально-пізнавальну периферію, дозволяє цій версії філософії історії аналізувати ментально-культурні, етико-світоглядні, естетичні підвалини минулого через осмислення широкого спектра психологічно-культурних мотивацій і феноменів минулого.

Розуміння людського виміру історії реалізується історично-антропологічними студіями на різних за складністю рівнях історичного буття, індивідуальному, соціальних груп, «локальних цивілізацій», глобальному.

Наявність теоретичних особливостей історичної антропології, концептуальні основи, поняття і категорії, теоретична оригінальність, інноваційна діяльність, структура визначають її сутність як парадигми сучасної філософсько-історичної думки та її значущість в інтелектуальному просторі філософського і соціально-гуманітарного пізнання.

REFERENCES

1. Aytov, S. Sh. (2018). Suchasna filosofiya istorii: istorychno-antrpologichnyy gorizont [Modern philosophy of history: historical-anthropological horizon]. Dnipro: LIRA, 368 s. (in Ukrainian).
2. Bloch, M. (2018). Apologiya istorii [Apology of history]. Kyiv: Laurus, 176 s. (in Ukrainian).
3. Bloch, M. (2002). Feodal'ne suspil'stvo [Feodal Society]. Kyiv: Vsesvit, 526 s. (in Ukrainian).
4. Braudel, F. (1995). Material'na tsivilizatsiya, ekonomika I kapitalizm. Tom 1. Struktury povsyakdenosti: mozhlyve I nemozhlyve [Material civilization, economy and capitalism. In three volumes. T. 1. Structures of everyday life: possible and impossible]. Kyiv: Osnova, 595 s. (in Ukrainian).
5. Veber, M. (1994). Protestants'ka etyka i duh kapitalizmu [Protestant ethics and capitalism spirit]. Kyiv: Osnova, 271 s. (in Ukrainian).
6. Dilthey, W. (2001). Vvedenie v nauki o duhe [The introduction in sciences of spirit]. W. Dilthey. Sobr. Soch. V shesti tomah. Tom 1. Moskva: Tri kvadrata, 709 s. (in Russian).
7. Dubi, G. (2003). Doba soboriv. Mystetstvo ta suspil'stvo 980–1420 rokiv [The Cathedra's age. Art and society 980–1420 years]. Kyiv: Univers, 314 s. (in Ukrainian).
8. Kappeler, L. (2022). Vid krainy kozakiv do krainy selyan [From cossaks country to peasants country]. L'viv: Litopus, 360 s. (in Ukrainian).
9. Collingwood, R. G. (1996). Ideya istorii [The idea of history]. Kyiv: Osnovy, 615 s. (in Ukrainian).
10. Croce, B. (1999). Protiv universal'noy istorii i lozhnye universalii. Pohvala individual'nosti [Against the universal history and the false universalities. The praise to individuality]. B. Croce. Antologiya soshineny po filosofii [Antology works in philosophy]. Sanct Petersburg: Pnevma, 183–201 (in Russian).
11. Levi-Strauss, C. (1997). Strukturna antropologiya [The structural anthropology]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 387 s. (in Ukrainian).
12. Nora, P. (2014). Teperyshne, natsiya, pam'yat' [Contemporaneity, nation, memory]. Kyiv: Klio, 272 s. (in Ukrainian).
13. Popper, K. (1994). Vidkryte suspil'stvo ta yogo vorogy [The Open society and its enemies]. U dvoh tomah. Tom 1. Kyiv: Osnova, 712 s. (in Ukrainian).

14. Foucault, M. (2003). *Arheologiya znannya* [The Archeology of knowledge]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 326 s. (in Ukrainian).
15. Hailwood, M. (2023). Rethinking Literacy in Rural England, 1550–1700. *Past & Present*. 260 (1), 38–70. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtac019>
16. Jones, R. (2022). Time Warps During the French Revolution. *Past & Present*. 254(1), 87–125. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtaa048>

Received 10.08.2025

Received in revised form 17.09.2025

Accepted 24.09.2025

DOI: 10.15421/272519

УДК 165.194.3(324)

H. G. Starikova

Kharkiv National University of Radio Electronics, Kharkiv, Ukraine

UNCONSCIOUS COMPONENTS AS ACTIVE PARTICIPANTS OF SCIENTIFIC CREATIVITY

E-mail: halyna.starikova@nure.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3229-1442>

Abstract. Introduction. The article is devoted to the analysis of the role of unconscious components at the stage of discovery of new knowledge as a result of insight. Studies of the process of scientific creativity have proven that the main role in cognitive-heuristic activity at this stage is played by the unconscious sphere of the subject of knowledge. However, researchers have hardly considered the question of what processes occur at the subconscious level during heuristic search, what implicit cognitive components participate in these processes. Therefore, the **purpose** of our work is to analyze the specifics of the functioning of the subconscious at the stage of heuristic search and the role of unconscious factors in this, in particular, tacit knowledge. To achieve this goal, personal accounts, memories and reflections on the process of scientific creativity of prominent scientists of the 20th century were analyzed. The goal also determined the scientific novelty of this work, which consists in studying the participation of specific types of unconscious knowledge in the process of insight formation. **The main part.** At the heuristic stage, the limitations of verbal-conceptual cognition, which works only with rigidly formalized information, become apparent. In contrast, in the unconscious there are no such “rules” and limitations, so at the subconscious level there is always the opportunity to go beyond the known and discover new knowledge. Research has shown that one of the necessary stages for finding a new solution is the creation of a fundamentally new systemic cognitive integrity, which should replace the construction based on a rational basis. To do this, it is often necessary to radically change the conception of fundamental principles that are almost not realized by the subject of cognition. As a result, a new systemic cognitive integrity is formed, which replaces the previous one, which was based exclusively on rational principles. In the creation and effective functioning of this integrity, a significant role is played by implicit, tacit knowledge of various types, for example, such varieties as anti-paradigmatic, contextual, reduced and associative. The main principles of such cognitive integrity are not realized until the completion of the intuitive search and the stage of verbalization of the found knowledge. **The conclusions** are to prove the particularly significant role of unconscious factors at the stage of heuristic search for new knowledge. They can be used in the training of future scientists or in the study of already made discoveries for a better understanding of the process of scientific creativity.

Key words: scientific research, unconscious cognitive processes, unconscious cognitive integrity, intuition, insight, tacit knowledge.